

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8



RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma

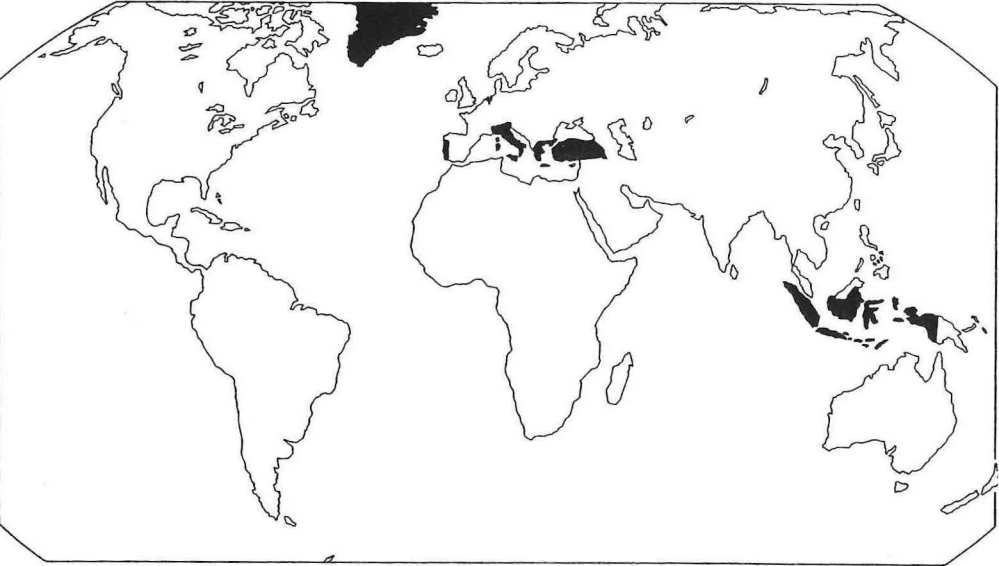
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

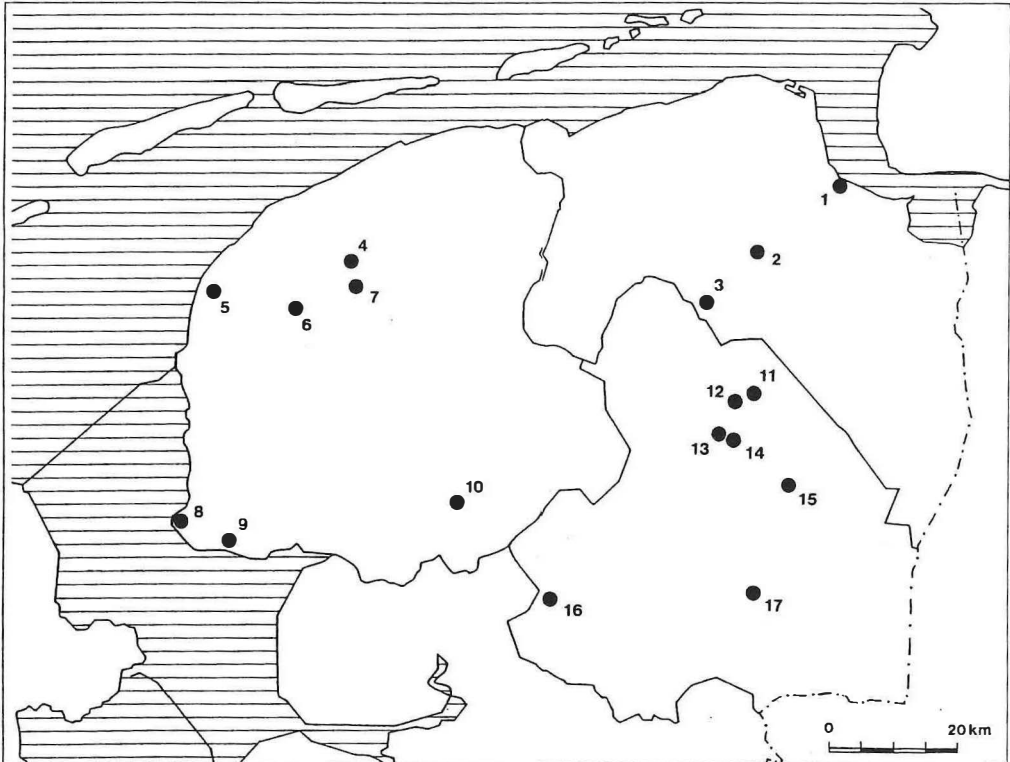
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.



In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.



INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.)	9
G.J. BARTSTRA Het Toaliaan	11
D. STAPERT & L. JOHANSEN Het <i>ANALITHIC</i> -project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.)	15
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.)	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurmakers uit paleo-Eskimonederzettingen in West-Groenland	24
M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.)	28
S. BOTTEMA & A. WALSWEEER De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens?	33
H. BUITENHUIS Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt	38
J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano	43
J.N. LANTING Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)	47
A.L. BRINDLEY Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland	51
A.D. NEVES ESPINHA Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.)	55
F.A. VEENMAN Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase	59
M. KLEIBRINK Weven voor de godin: een labyrint	63

M. ESSINK	
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armrings uit Noord-Nederland	68
M.J.M. DE WIT	
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd	71
W. PRUMMEL & M.C.V. VINK	
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen	74
E.J. DROST	
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië	79
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek	84
Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI	
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland)	89
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS	
Veldwerk in de vlakte van Antiochië	93
S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY	
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini	97
J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER	
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)	100
C. VERMEEREN & J. SCHELVIS	
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel	102
J.T. ZEILER	
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.)	105
J.M. BOS & A.J. NIJBOER	
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)	108
A.J. NIJBOER & C. TULP	
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.)	111
D.A. GERRETS	
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?	115
H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS	
Een Olde Hof te Haren (Gr.)	118

A. JAGER	
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.)	121
A. UFKES	
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuys' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)	124
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.)	129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueels* is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

NEDERZETTINGEN EN LANDSCHAP IN HET STROOMGEBIED VAN DE ASTURA, ZUID-LATIUM, ITALIË

Evelyne Drost

In het kader van mijn afstudeerscriptie heb ik in het voorjaar van 1996 met P. Attema en M. Zijlema een korte survey in het stroomgebied van de Astura uitgevoerd. De vraagstelling van de scriptie betrof de rol van de rivier de Astura bij de invulling van het Pontijnse landschap in Zuid-Latium (fig. 1). De nadruk in dit onderzoek ligt op de economie en het landgebruik in de periode ca. 1000 v.Chr. tot 300 na Chr.¹ Het stroomgebied van de Astura begint in de Colli Albani en bestaat daar uit een serie kleine stromen. Ter hoogte van de huidige dorpjes Borgo Montello en Borgo Le Ferriere nabij de antieke nederzetting Satricum gaan deze stromen samen en vormen de Astura, die bij Torre Astura in zee uitmondt.

Voor de kartering bij mijn scriptie heb ik, behalve de gegevens van de survey, tevens gebruik gemaakt van de archeologische kartering in de serie *Forma Italiae, Astura* (Piccarreta, 1977), het archief van de Archeologische Dienst van Latium en de survey van het *Pontine Region Project* (PRP) van de protohistorische nederzetting te Cisterna (fig. 1) (Attema, 1993: pp. 181-210).² Het landschap is eveneens als een bron beschouwd, omdat het invloed uitoefent op de keuze van de locatie voor een nederzetting.

In het stroomgebied van de Astura was reeds een aantal velden belopen en gekarteerd tijdens de opgravingen door de mediterrane-archeologen van de RUG te Satricum (fig. 2). De onderzochte velden bevinden zich langs de Fosso di Femminamorta, één van de voedende stromen van de Astura. Het landschap wordt hier gekenmerkt door langgerekte plateaus, die onderling een gering hoogteverschil kennen. De velden liggen op de uitlopers van de Colli Albani met bodems gevormd in vulkanische afzettingen. De rivieren hebben zich in dit deel van het stroomgebied diep kunnen insnijden in de poreuze tuf. Ten zuiden van Borgo Montello en Borgo Le Ferriere hebben zich in de mariene sedimenten

bodems van klei tot lemige klei gevormd.

Tijdens de drie korte surveys in het Astura-stroomgebied zijn tot nu toe 44 velden onderzocht (fig. 2). Acht hiervan liggen in de directe omgeving van Borgo Montello. De overige 36 velden bevinden zich nabij het dorpje Olmobello. In 1992 zijn hier 14 velden onderzocht (OLM92) en in 1996 nog eens 23 velden (OLM96).³ Hier wil ik alleen de recent onderzochte velden in de omgeving van Olmobello behandelen.

Een intensieve survey bij Olmobello

Uit de databasegegevens komt naar voren dat de omstandigheden waaronder de velden werden gesurveyed over het algemeen goed tot zeer goed waren. Dit heeft ertoe geleid dat een betrouwbaar inzicht kon worden verkregen van de bewoningspatronen in het gekozen gebied. In totaal zijn er 9309 vondsten gedaan, waarvan 7398 aardewerkfragmenten. Met name op de velden van 1996 is veel vuursteen gevonden waarvan het merendeel afslagen betreft naast vuursteenknollen. De verspreiding is niettemin significant aangezien langs het lagere deel van de Fosso di Femminamorta vuursteen niet van nature voorkomt. Hier wil ik echter alleen op de aardewerkverspreidingen en de interpretatie daarvan ingaan.

De OLM92-survey heeft 4 vondstspreadingen opgeleverd. De eerste deed zich voor naast veld 5. Deze bestond voor zover zichtbaar uit post-archaisch wit impasto (5e/4e eeuw v.Chr.). De eigenaar van het land stond verder onderzoek echter niet toe. Op veld 7 deden zich twee concentraties voor. De eerste werd gekenmerkt door archaische scherven (6e eeuw v. Chr.) en post-archaische fragmenten, terwijl de tweede voornamelijk het archaisch rood impasto had. Een vierde concentratie met vooral post-archaische fragmenten werd aangetroffen tijdens de bodem-

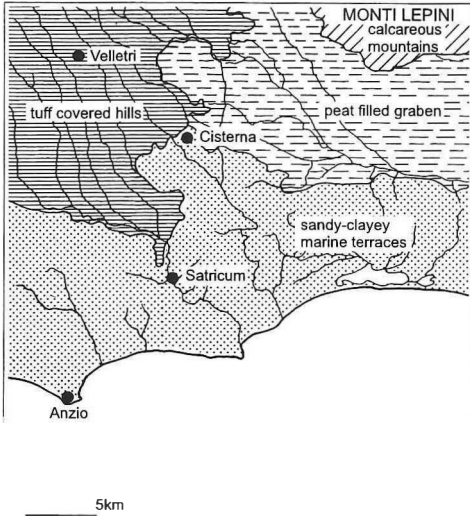


Fig. 1. Grote nederzettingen en de geologie van het stroomgebied van de Astura.

kartering van het gebied. Hiervan was een deel in een slootprofiel te zien.

Opvallend is dat er weliswaar Romeins materiaal is gevonden (4e eeuw en later), maar in zeer kleine hoeveelheden en in een uiterst dunne, zogenaamde *off-site*-verspreiding. Een dergelijke verspreiding kan ontstaan als gevolg van bijvoorbeeld bemesting van akkerland in de Romeinse tijd. Het materiaal kan afkomstig zijn van een Romeinse villa gelegen buiten het onderzochte gebied.

De OLM96-survey heeft eveneens verscheidene concentraties opgeleverd. Op de eerste velden, 20 t/m 28, 34 en 35, werden vrijwel geen aardewerkresten aangetroffen (fig. 3). De surveyomstandigheden op deze velden waren echter niet optimaal. Met een betere zichtbaarheid op het grondoppervlak had het aantal aardewerkfragmenten mogelijk hoger gelegen, alhoewel binnen deze groep het aantal fragmenten op velden met een hogere zichtbaarheid eveneens zeer laag was.

De velden 29 t/m 33, 36 en 37 vertoonden een heel ander beeld (fig. 3). Hierop werden zes duidelijk begrensde archaische concentraties gevonden, alle gelegen op plateauranden temidden van een dunne, maar consistente, uitgebreide spreiding van post-archaische fragmenten. Aan

de oostzijde van veld 36 en de westzijde van veld 37 deed zich een concentratie van vuursteen voor. Het betrof afslagen, knollen en gereedschap.

De overige velden, 38 t/m 42, gaven weer een ander type verspreiding (fig. 3). Op deze velden bevond zich één grote post-archaische concentratie met op enkele plaatsen een lagere dichtheid, zoals op veld 38 en in de noordoost- en zuidwesthoek van veld 41. De concentratie besloeg een oppervlak van ongeveer 0,12 km² en kende een totale dichtheid van 20,55 scherven per 1000 m². In deze verspreiding kwamen sporadisch archaische fragmenten voor.

Zoals gebruikelijk bij het PRP zijn de vondsten gesorteerd op de gebruikte klei en vervolgens gedateerd. De dichtheden per periode per veld hebben geleid tot een ander beeld dan signaleerd in het veld. Ze tonen aan dat ook op de velden 29 t/m 33, 36 en 37 het post-archaische materiaal de overhand heeft. Dit materiaal heeft zo verspreid over de velden gelegen, dat we het niet als een concentratie hebben herkend. Over het algemeen zijn de dichtheden van de post-archaische periode driemaal hoger dan die van de archaische periode. Daarnaast is gebleken dat er op de velden 38 t/m 42 sprake is van een *off-site*-verspreiding van het archaische materiaal. Romeins materiaal komt op het merendeel van de velden voor, maar wederom in zeer lage dichtheden, maximaal 1 per 1000 m².

De resultaten van de overige bronnen

De constatering van mijn survey lijken een verfijning van het beeld, dat uit de literatuur naar voren komt voor het stroomgebied van de Astura. In de *Forma Italiae*, 'Astura', staan voornamelijk meldingen van post-archaische schervenconcentraties. Deze liggen over het algemeen langs de rivier. Er zijn slechts enkele meldingen van archaische en Romeinse concentraties. Het eerste kan goed het gevolg zijn van de minder verfijnde en minder systematische wijze van karteren door de makers van de *Forma Italiae*. De archaische verspreidingen zijn alleen met zeer intensief surveywerk te vinden vanwege het geringe aantal scherven per vondstplek. Wat de Romeinse verspreidingen betreft lijkt het inderdaad zo dat deze vooral langs de kust voor-

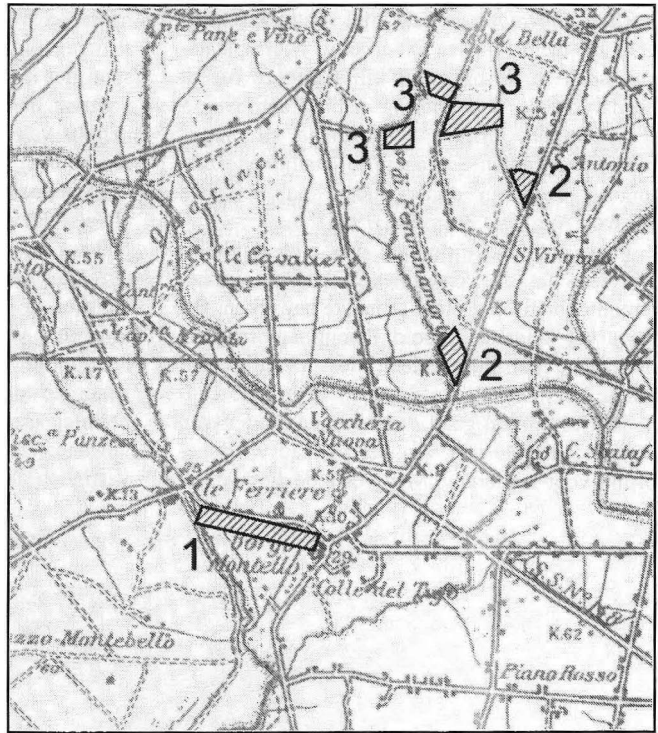


Fig. 2. De locatie van de onderzochte velden: 1. Borgo Montebello; 2. Olmobello 1992; 3. Olmobello 1996.

komen. Het gaat hierbij met name om *villae*.

Uit de vondstmeldingen in het archief van de Archeologische Dienst van Latium te Rome komt naar voren dat in het gebied rondom Velletri voornamelijk Romeins materiaal aangetroffen is (fig. 1). In dit archief bevinden zich voornamelijk meldingen van toevallige vondsten, waarbij het voor de hand ligt dat vooral duidelijke archeologische vondsten worden gemeld waardoor vroegere perioden zonder duidelijke bouwresten nauwelijks vertegenwoordigd zijn. Met behulp van een systematische archeologische survey van het platteland rond Velletri zou het mogelijk zijn te toetsen of er sprake is van continuïteit van bewoning vanaf de bronstijd (Chiarrucci, 1988: p. 93).

De survey bij de protohistorische nederzetting te Cisterna van het PRP heeft aangetoond dat aan het einde van de archaische periode, de 6e eeuw v.Chr., het nederzettingspatroon verandert (fig. 1; Attema, 1993). Het archaische nederzettingspatroon, bestaande uit een aantal grotere kernen met daaromheen een plattelandsareaal,

verdween toen de archaische urbane kernen werden verlaten of inkrompen. In de post-archaische periode ontstond een zeer diffuus patroon hetgeen de Olmobello-survey ook illustreert. Vanaf de midden- en late Republiek, d.w.z. na de romanisering van de Pontijnse regio, veranderde het patroon opnieuw. De exploitatie van het landbouwareaal werd nu ondernomen vanuit *villae rusticae*, d.w.z. grotere boerderijen dan in de archaische en post-archaische perioden, en op grotere afstand van elkaar gelegen.

Conclusie

De redenen voor de verschuivingen in de patronen zijn verschillend. De afwezigheid van het bronstijd- en ijzertijd materiaal in het lagere deel van het stroomgebied kan erop duiden dat men in die periodes technologisch gezien niet in staat was de zeer zware kleibodems te bewerken. Aan de andere kant zijn de resten uit deze perioden moeilijk te traceren, omdat de hutten gemaakt

werden van meer vergankelijk materiaal zoals hout en leem. Dat er akkerbouw heeft plaatsgevonden in de bronstijd blijkt uit een recent geanalyseerde pollenboring nabij Campoverde (F. Veenman, scriptie 1996). In het stroomgebied is bovendien een aantal bronstijdnederzettingen gevonden, onder andere nabij Casale Nuovo (Angle & Zarratini, 1984).

In de archaische periode was men duidelijk wel in staat de verschillende bodems in het stroomgebied op grotere schaal te bewerken. Bij de survey langs de Fosso di Femminamorta werden zes archaische concentraties gevonden. De kleine boerderijen, waar het bij de meeste concentraties om zal gaan, lagen op de randen van de plateaus. De rest van het plateau werd gebruikt voor landbouw. Men vestigde zich vooral

nabij de rivier in het lagere gedeelte van het stroomgebied. Het feit dat de archaische vondsten niet in de archieven voorkomen is het gevolg van de kleine concentraties, die slechts met behulp van een intensieve survey te traceren zijn.

Door sociale, economische en politieke onrust als gevolg van de Romeinse expansie vanaf ca. 500 v.Chr. raakten de archaische kernen verlaten. De strijd om het land tussen de Romeinen, Volsken en Latijnen heeft ongetwijfeld de desintegratie van het archaische nederzettingssysteem tot gevolg gehad, zoals bijvoorbeeld waargenomen te Satricum. Uit de surveys bij Olmobello en Cisterna is naar voren gekomen dat de bewoners zich naderhand verspreid in het gebied vestigden in geïsoleerde boerderijen of kleine

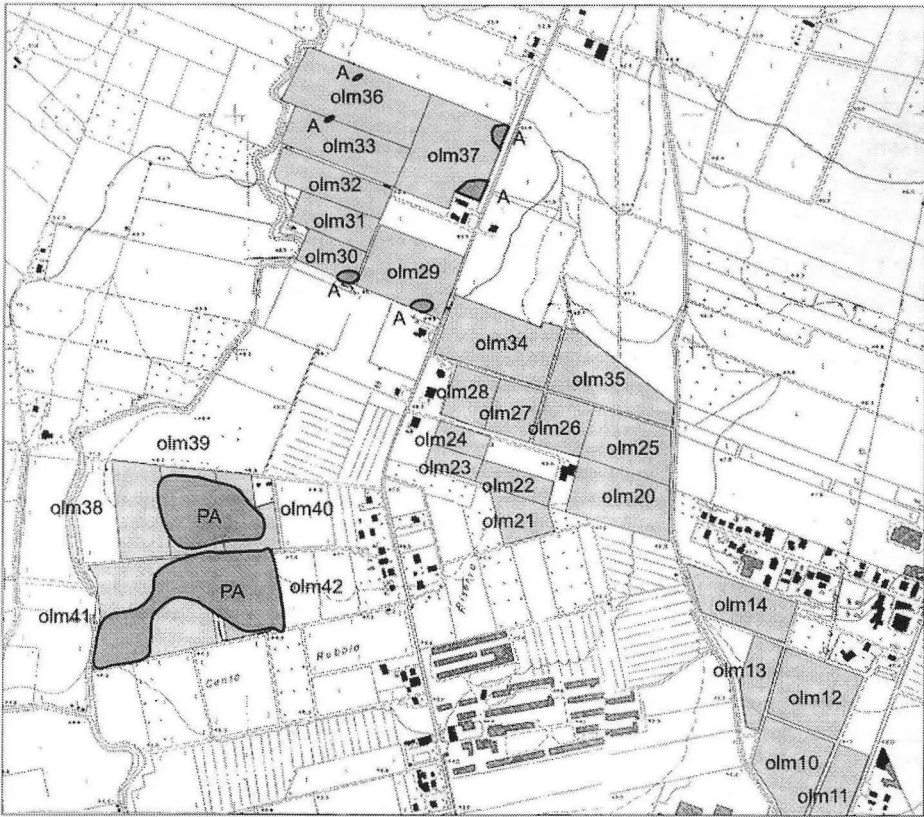


Fig. 3. De archaische verspreidingen van de velden 29 t/m 33, 36 en 37, en de post-archaische verspreidingen van de velden 38 t/m 42.

groepjes boerderijen. Tijdens de OLM96-survey zijn we vermoedelijk gestuit op zo'n kleine groep boerderijen.

Vanaf de midden- en late Republiek, ten tijde van de romanisering van het gebied, lijkt het lagere gedeelte van het stroomgebied te zijn verlaten. Aan de kust verschenen *villae*, sommige voor de productie van o.a. vissauzen, andere als plaats om te ontsnappen aan de drukte van Rome. Dit zijn de zogenaamde *villae marittimae*.

De grootschalige en gespecialiseerde wijze van landexploitatie vereiste vruchtbare gronden. De druif en olijf, die op grote schaal hun intrede deden, groeien nauwelijks op de watervasthoudende kleibodems in het lagere stroomgebied. De *villae rusticae* kwamen vooral te liggen op de vruchtbare tufheuvels rondom Velletri. Het lagere deel van het stroomgebied van de Astura werd vanaf dat moment als een marginaal gebied beschouwd. De verbetering van de wegen en de aanleg van de Via Appia maakten transport over land aantrekkelijker. De keuze om zich nabij de rivier te vestigen kwam op de tweede plaats.

Summary

Part of my doctoral thesis reported on an archaeological survey near the protohistoric settlement at Satricum (Lazio, Central Italy). The subject was the influence of the Astura river on settlement patterns.

The survey revealed two different types of sherd concentrations. Small discrete scatters dating from the 6th century BC and very extensive scatters with variations in density dating from the 5th and 4th century BC.

These results show a shift in the rural settlement pattern that can be related to the disintegration of the 6th century BC archaic settlement structures due to political unrest and the subsequent colonization of the area in the early Roman Republic.

Noten

1. Het uitgevoerde onderzoek vond plaats in het kader van het *Pontine Region Project* (Attema, 1993). De directeur van het Museo Civico van

Albano Laziale, Prof. P. Chiarucci, wil ik bedanken voor het beschikbaar stellen van werkruimte voor de bestudering van het aardewerk.

2. Archief- en bibliotheekonderzoek was mogelijk dankzij een beurs van het Nederlands Instituut te Rome en de welwillende toestemming van de *Soprintendenza di Lazio* waarvoor ik speciaal de soprintendentes mevrouw Zarattini, mevrouw Cassieri en mevrouw Ghini wil bedanken.
3. De surveys in 1992 werden uitgevoerd door P.A.J. Attema, B.J. Haagsma en M. Bijlsma.

Literatuur

- Angle, M. & A. Zarratini, 1984. L'insediamento prostorico di Casale Nuovo. *QuadAeI* 8, pp. 250-252.
- Attema, P.A.J., 1993. *An archaeological survey in the Pontine Region*. Groningen.
- Chiarrucci, P., 1988. *Le città Latine dei Colli Albani*. Roma.
- Piccarreta, F., 1977. *Forma Italiae, Regio I, Vol. XIII, Astura*. Firenze.